

“DAHI” VƏ ONUN MÜƏLLIFI

(Xəzər Universitetində Theodore Dreiser'in 150 illik yubileyinə həsr olunmuş konfransda çıxış əsasında yazılmışdır)

Hamlet İsxanlı

Kiçik yaşlarımdan məktəb dərslərini bacardığım qədər yaxşı oxumaqla yanaşı, bədii ədəbiyyat vurğunu idim. 5-ci sinifdə oxuyarkən bu vurğunluq həddini aşmışdı. Bir günüm belə bədii ədəbiyyatsız keçmirdi. Dərsə hazırlaşmaq çox vaxt aparmırdı. Əlimə bədii nə kitab keçirdisə, onu acgözlüklə oxuyurdum. Macərə ədəbiyyatını çox sevirdim. Dünya ədəbiyyatının klassikləri, o cümlədən Alexandre Dumas (Aleksandr Düma), Daniel Defoe (Defo), Jules Verne (Jül Vern), Mark Twain (Tven), Jack (Cek) London, Robert L. Stevenson (Stivenson), J. R. Kipling (Kiplinq), Arthur Conan Doyle (Artur Konan Doyl), Thomas Mayne Reid (Tomas Mayn Rid), James Fenimore Cooper (Ceyms Fenimor Kuper), Jonathan Swift (Conatan Swift), Louis-Henri Boussenard (Lui Anri Bussenar) kimi yazıçıların çox populyar macərə ədəbiyyatı Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilmişdi. Sonralar anladım ki, bu kitablar orijinal dillərdən deyil, ruscadan tərcümə olunurmuş. Ancaq bu, əsərlərin (nəsrin) Azərbaycanca yaxşı səslənməsinə böyük maneçilik törətmirdi. Rus ədəbiyyatında da uşaq və gənclər üçün maraqlı əsərlər vardı - Aleksey Tolstoy, Aleksandr Belyayev, Anatoliy Ribakov, Arkadiy Qaydar kimi müəllifləri oxuyurdum. Doğma ədəbiyyatımıza birinci növbədə nağıllar, “Qorxulu nağıllar”, bənzərsiz “Koroğlu” və “Qaçaq Nəbi” kimi əsərlərdən və Cəfər Cəbbarlı’dan başlamışdım.

Qeyd. Latın əsəli əlifbadan istifadə edən ölkələrdə qəbul olunmuş bir yazı qaydası mövcuddur: hər cür xüsusi isimləri – şəxs adlarını və coğrafi adları orijinal dildə olduğu kimi yazmaq lazımdır. Məsələn, Amerika yazıçısı Mark Twain’in adını fransızlar, almanlar, ispanlar, türklər və digər latın əlifbalı xalqlar elə olduğu kimi yazırlar: Mark Twain. Türk latın əlifbasında “w” hərfi yoxdur, amma xarici adlarda o hərf də işlədilir. Azərbaycan dili bir müddət kiril əlifbasından istifadə etdiyi üçün, rusçada olduğu kimi, Twain əvəzinə onun səslənməsi, yəni tələffüzü yazılırdı: Tven (kirildə:

Трен). Bu yazıda adlar orijinalda olduğu kimi yazılır, sadəcə, ona ilk dəfə rast gəlinəndə mötərizədə tələffüzü, yəni köhnə qaydaya uyğun yazılışı da göstərilir: Twain (Tven) kimi.

Əlbəttə, əlimə nə keçsə onu, o cümlədən, "ciddi" sayılan ədəbiyyatı da oxuyurdum. Məktəbimizin kiçik, bir neçə rəfdə yerləşmiş kitabxanası vardı, o kitabları oxumağım uzun çəkmədi. Sonra kitab ovuna çıxdım, müəllimlərə, tanışlara, mənim kimi oxumağı sevənlərə müraciət edirdim. Və nəhayət, 6-cı sinifdə iş daha da canlandı. Atam məni Bakıya apardı, oradan gələndə çox kitab aldım. Daha vacib olan isə Bakıdakı bir kitab mağazası məni "kniqa-poçtoy" sistemi ilə tanış etdi və Bakıdan kitablar sifariş edə bildim. Öz kitabxanamı düzəltməyə başladım...

* * *

Beşinci sinfin ikinci rübü, payızın sonu idi. Bir gün məni kənd mağazasına göndərdilər - evə nəsə almaq üçün (kibrit, sabun, şəkər?). Mağazaya daxil oldum və gözüm həmin rəfdə dik qoyulmuş və üzərinə iri hərflərlə "Dahi" yazılmış sarı cildli qalın kitaba sataşdı. Ağzım sulandı. Qiymətini soruşdum, əlimdəki pul artıqlaması ilə bəs edirdi. "Bu kitabdan neçə dənə varınızdı?" - deyər soruşdum. Cəmi bir dənə gəlibmiş. Nə edim? Bir tərəfdən baxanda evdən məni mağazaya göndərirlər ki, deyiləni alım. Digər yandan, risq edə bilməzdim, evə gedib pul götürüb geri qayıdana qədər kimsə gəlib kitabı ala bilər. Özümü toxdadıb kitabı aldım. Evdə məni çox sevən (və mənim çox sevdiyim) nənəm ("cijim") Zeynəb hirsələnmez, pul verər gəlib evə lazım olan şeyləri alaram.

"Dahi"ni həvəslə, durub-dincəlmədən oxudum, çox xoşuma gəldi.

Bizə Azərbaycan dili fənnini Zülfüqar müəllim tədris edirdi (kənddə "Zilifqar" deyirdilər). Azərbaycan dili və ədəbiyyatını gözəl bilən və yaxşı öyrədən Zülfüqar müəllim hər zaman mütləq edir, şagirdləri də oxumağa həvəsləndirirdi. Bir qədər qaraqabaq və zəhmli olsa da, ən yaxşı müəllimlərimizdən biri kimi yadımda qalıb. Qış tətlinə çıxmazdan əvvəl Zülfüqar müəllim bizə bu yaxınlarda oxuduğumuz, o cümlədən qış tətli zamanı oxuyacağımız bədii ədəbiyyat haqqında fikrimizi yazmağımızı tapşırırdı.

Bu arada oxuduğum kitabların təhlilini 12 vərəqli iki standart dəftərə yazdım. Təbii ki, şagirdlərin yalnız bir hissəsi kitab oxumuş və bu barədə yazmışdılar. Mən ən çox oxuyan sayılırdım. Zülfüqar müəllim ona içi yazı ilə dolu iki dəftər verdiyimi xoş təbəssümlə qarşıladı, "bolluqdur deyəsən" deyib, dəftərləri yüngülcə vərəqlədi və yazı masasının üstünə qoydu.

Növbəti dərstdə Zülfüqar müəllim götürdüyü dəftərləri bir-bir geri paylamağa başladı. Müəlliminiz yaqın ki, yazılarınız barədə fikrini deyəcək, yaqın ki, dəftərlərimizdə müəyyən qeydlərini də yazıb; o, imla və üslub səhvlərini bağışlamırdı. Mən birinci partada oturmuşdum, Zülfüqar müəllim dəftərləri arxa sıralardan paylaya-paylaya mənə çatdı və "sənin yazını hələ oxuyuram, sonra gətirəcəm" deyib, yanımdan ötdü. Sonra geri dönüb, "hə, sabah "Dahi"ni gətir mənə" dedi.

O biri gün "Dahi"ni gətirdim. Bir neçə gündən sonra Zülfüqar müəllim əlində mənim dəftərlərim və "Dahi" sinfimizə daxil oldu. Diqqətlə mənə baxdı. Mən tərif gözləyirdim. Amma o, qaş-qabaqlı şəkildə dəftərləri yüngülcə oturduğum partanın üstünə atdı və "çox oxuyubsan, yaxşı yazıbsan" deyib soruşdu: "Dahi"ni hardan alıbsan, onu sənə kim verdi? Mən kitabı mağazadan aldığımı dedim. Zülfüqar müəllim, təbii ki, "Dahi"dən xoşum gəldiyini dəftərdəki yazımdan bilirdi. O, narazılığını açıq ifadə etdi: "yaşına uyğun kitab deyil".

* * *

Theodore Dreiser'in (Teodor Drayzer'in) "Dahi" romanını həvəslə oxumuşdum. "Gənclik" adlı birinci hissə Vitla (Vitla) ailəsinin sevimlisi Eugene'dən (Yucin'dən) söhbət

açır. Xoş təbəssümlü, utancaq, çox hissiyyatlı Eugene məktəbin son sinif şagirdidir. Onun utancaqlığını və eyni zamanda kəskin gözəllik duyğusuna malik olmasını sanki çox yaxşı başa düşürdüm. Eugene`in gözəl qızlardan xoşu gəlir, amma utancaqlığı ona mane olurdu. Sınıf yoldaşı gözəl Stella Appleton`la (Eplton`la) tanışlıq və qarşılıqlı istək Eugene`in ilk sevgisi oldu. Lakin Eugene`in qısqançlığı nəticəsində bu sevgi davam etmir. Əyalətdə yaşayan Eugene böyük şəhərə - Chicago`ya (Çikaqo`ya) getmək, azadlığa çıxmaq, yeni imkan əldə etmək, orada iş tapıb yaşamaq qərarına gəldi. Yaşamaq üçün hər imkandan yararlanmağa çalışdı, çətinlikdən qorxmur, qəzet işi, təmir, yükdaşıma, inkassator (ev-ev gəzib müştərilərdən pul yığmaq) kimi işlərə girişdi. Margaret Duff (Daff) adlı qadınla tanış olur, ilk dəfə qadınla yaxınlıq edir. Maraqlı dairələri fərqli olduğuna görə söhbət alınmur, nəticədə ayrılırlar.

Kəskin gözəllik duyğusu və onu ifadə etmək istəyi Eugene`də rəssam olmaq arzusunu oyatdı. O, incəsənət institutunda rəsm dərəcəsinə, rəsm kurslarına yazıldı, "bu, gözəl dünya idi". Rəssamların naturadan çəkmə məşğələsində ilk dəfə çıpaq qadın görəndə özünü itirdi, qızardı, gənc qadına – Ruby Keny`yə (Rubi Keni`yə) baxmağa cürət etmirdi. Sadə rəsm texnikalarından xəbərsiz olan Eugene`in peşəkarlardan aldığı dərslər tezliklə onun rəssamlıq istedadını ortaya çıxardı. Ruby ilə yaxınlaşdı.

Bu arada Eugene özündən beş yaş böyük olan məktəb müəlliməsi Angela Blue (Ancela Blyu) ilə tanış oldu. Dostlaşdılar. Angela, Stella qədər gözəl olmasa da, məlahətli idi, öz səmimiyyəti, sadəliyi, dürüstlüyü və qayğıkeşliyi ilə indiyə qədər tanıdığı bütün qız və qadınlardan fərqli idi, yəni, üstün idi. Eugene hiss etdi ki, Angela`nın sevdiyi, əyləndiyi heç bir insan olmayıb. O, Ancela`sız yaşaya bilməyəcəyini yaqın etdi. Ruby ilə görüşlərini də tam kəsməmişdi. Lakin, onun soyuduğunu hiss edən Ruby Eugene`ə yazdığı məktubda "sən bir qadını uzun müddət sevmək qabiliyyətində deyilsən, məktub və fotolarını qaytar"- dedi.

Eugene peşəkar rəssamlıq işində uğur qazanmağa başladı, qəzet və jurnal rəssamı oldu, üstəlik, fırça ilə yanaşı qələm də işlədə bilirdi, yazmağa da başladı. Gözəl qadınlara biganə qala bilməyən Yucin`in yeni qadın tanışları meydana çıxırdı. Onlar arasında Miriam Finch (Miriem Finç) kimi yüksək intellekt və sənət sahibi qadın sevgi romanından uzaq dursada, Christina Channing (Kristina Çenninq) kimi daha temperamentli, müğənni qadın ilə Eugene arasında qarşılıqlı cazibə yarandı. Bütün bunlara baxmayaraq, Eugene Angela ilə evlənməli olduğunu hiss edirdi.

Əsərin "Mübarizə" adlı ikinci hissəsi Eugene və Angela arasında nikahı və Eugene`in rəssam şöhrətinin artması ilə başlayır. Angela`nın intuisiyası və Eugene`in ehtiyatsızlığı nəticəsində Eugene`in keçmiş bəzi sevgi macərası açılır, Angela`nın qısqançlığı baş qaldırır, "məni sevmirsən". Eugene dinc dayanmur, yeni ötəri eşqə düşür (Frieda Roth). Lakin, Eugene dərin yaradıcı böhran keçirir, sağlamlığı pozulur. Özünü bərpa etmək üçün fiziki işlə məşğul olur. Bir qədər Angela`sız qalan Eugene Carlotta Wilson (Karlotta Uilson) ilə sevgi yaşayır. Həm Angela`ya xəyanət edir, həm də ona yazığı gəlir, onun fədakarlığını görür. Ailə maddi ağır vəziyyətə düşəndə, Angela`nın ideal ailə qadını olduğu aydın görünür. Nəhayət, Eugene reklam agentliyində yaxşı iş tapır, sonra nəşriyyat işində böyük uğur qazanır, şöhrət və rifahın zirvəsinə qalxır.

Romanın "Üsyan" adlı üçüncü – sonuncu hissəsi əsərin ən gərgin və təsirli səhifələridir. Xanım Emily Dale`in (Emili Deyl`in) 18 yaşlı böyük qızı Suzanne`ni (Süzanna`nu), "gənc, çiçəklənən qız"ı görən Eugene`in "gəncliyi geri gəldi", "anlaşılmaz qüvvə onu bu qıza doğru apardı". Angela şübhələndi və şübhəsi təsdiq olundu. Eugene və Süzanne "bir-birimizi sevirik" dedilər. Digər yandan, hamilə olan Angela Eugene`i saxlamaq üçün mübarizə aparır, Eugene`in vicdanını oyatmaq istəyir. Eugene işdən çıxarılır, anasının

təsiri ilə Süzanne Eugene'dən aralanmağa razı olur. Angela doğum yatağında öldü, Eugene onun yanında idi. Eugene sağ qalan uşağın-qızın adını Angela qoyur və həyatını onunla birlikdə keçirməyi qərara alır.

* * *

"Dahi"ni oxuyandan sonra orta məktəb dövründə Dreiser'in daha iki əsərini tapıb oxudum (Azərbaycan türkcəsinə tərcümədə) – Carrie (Kerri) bacı (orijinalda: Sister Carrie) və Jennie Gerhardt (Cenni Qerhard). Carrie bacı daha çox xoşuma gəldi. Məktəb illərindən sonra Dreiser'in ən məşhur əsəri sayılan "Amerika faciəsi" ("American Tragedy") romanını rus dilində oxudum. Daha sonra Dreiser'in həyat və yaradıcılığı barədə rusca və ingiliscə qaynaqlara müraciət etdim.

Theodore Dreiser (1871-1945) böyük amerikan yazıçılarında biridir. Çox kasıb ailədə doğulan Theodore ailənin sağ qalan 10 uşağından 9-cusu (ümumiyyətlə, 13 uşağdan 12-cisi) olub. 16 yaşında İndiana'da yaşadığı əyalətdən Chicago şəhərinə getmiş, orada çətin həyat keçirmiş, restoranda qabyuyan, yükdaşıyan kimi ağır və azgəlirli işlərdə çalışmışdı. İndiana universitetinə daxil olmuş, lakin imkansızlıq üzündən dərəcə yalnız bir il davam edə bilmişdi. Yazı qabiliyyəti olan Theodore qəzetlər üçün yazmağa başlayır. Çox müşahidəçi olduğuna görə mövzu qıtlığı ilə rastlaşır.

Araşdırmaçı ruha və estetik zövqə malik olan Theodore əsərlərində kasıb, zəngin, işçi, xidmətçi, sənət adamı, iş adamı kimi çox müxtəlif təbəqələri, həmçinin sənaye və hüquq - mühafizə sistemini öyrənmiş, qadın aləmini və ətraf aləmi ustalıqla təsvir edə bilmişdi. Dreiser həyatı olduğu kimi qələmə almağa girişdi. Onun yaradıcılığı araşdırma ilə avtobiografik materialların sintezinə əsaslanır. Dreiser başına gələnləri və öz arzularını öz qəhrəmanlarına ötürmüşdür.

İlk romanı olan "Carrie bacı"nın (Sister Carrie, 1900) əsasında Theodore'un bacısı Emma'nın başına gələn əhvalat - evli bir kişi ilə Kanada'ya (Kanada'ya) qaçması durur. Gənc, yeniyetmə Carrie bacı əyalətdən (rural village) gəlir, Chicago'da iş axtarır, yaxşı həyat əldə etməyə çalışır. Bu yolda məşuqə olmağa məcbur qalır (Drouet ilə). Onu hiylə ilə qaçıran evli kişi (George Hurstwood) ilə yaşayır. Carrie aktrisa olur, uğur qazanır, amma xoşbəxt olmur. Evli kimi yaşadığı kişini atır, kişi özünə qəsd edir. "Carrie bacı" Amerika nəsrində çox yeni addım idi, Amerika ədəbiyyatının incilərindən biri sayılır.

"Jennie Gerhardt" – Dreiser'in ikinci romanı 1901-də İngiltərədə, 1907 və 1911-də ABŞ-da nəşr olundu. Bu əsərdə də baş qəhrəman Jennie'nin başına gələnlərin Dreiser'in bacıları Mame və Sylvia'nın həyatından qaynaqlandığı deyilir. Əsər üzərində işləyərkən Dreiser yarıac acınacaqlı həyat sürmüş, hətta özünə qəsd etmək fikrinə düşmüşdü. Jennie də əyalətdən gəlir böyük şəhərə düşür. O, zəngin bir kişidən hamilə qalır və kişi ölür. Jennie zəngin ailənin övladı olan Lester'ə vurulur. Romanın 1-ci variantı xoşbəxt sonluqla bitirdi: Lester Kane (Keyn) Jennie ilə evlənir. Lakin Dreiser dostlarının da təkidi ilə əsərin sonluğunu dəyişdi. Jennie uşağını da itirir, Lesteri də. Xarab cəmiyyət təmiz Jennie və ziyalı, amma zəif Lesteri xoşbəxt edə bilmir...

Dreiser'in ilk iki romanı onun qadın psixologiyasını dərinlən hiss etdiyini göstərdi. O, bədii əsərləri ilə ədəbiyyat tarixinə maraqlı qadın obrazları bəxş etdi.

Dreiser "Trilogy of Desire" ("Arzu trilogiyası") adı altında mürəkkəb iş dünyasından bəhs edən üç roman yazdı: "The Financier" ("Finansist", 1912), "The Titan" ("Titan", 1914) və "The Stoic" ("Stoik", ölümündən sonra nəşr olundu, 1947). Trilogiya prototipi böyük iş adamı Charles Tyson Yerkes olan böyük maqnat Frank Cowperwood'un (Frenk Kaupervud) mürəkkəb həyatı, mübarizəsi, yüksəlişi, Amerikanın ən zənginlərindən birinə çevrilməsi, uğurları və uğursuzluqları ətrafında cərəyan edir. Dreiser'in usta qələmi sənaye-ticarət dünyasına xas olan mənəviyyəti, güclünün hər şey etmək haqqını ortaya

qoyur, baş qəhrəmanı bankrot edən, həbsxanaya salan, yenidən dirçəldən mühiti, eyni zamanda iradə və gücü təsvir edir. Dreiser bu iri həcmli əsərində də sevgi əhvalatlarına xüsusi yer vermədən keçinə bilməzdi; "Finansist" dəki sevgi macəraları "Titan" da davam edir, artır və güclənir.

Dreiser'in iri həcmli "Amerika faciəsi" (1925) romanı çox bəyənilirdi və müəllifini məşhurlaşdırdı. Bu əsərdə də avtobioqrafik ünsürlər mühüm yer tutur, Amerika xəyalı (American Dream) ilə yaşayan, ağ günə çıxmaq istəyən gənc Clyde Griffiths (Klayd Qriffits) Dreiser'in fikir dünyasından qidalanmışdır. Əsər iki gəncin Clyde və Roberta Alden'in (Olden'in) sevgisi və onlar arasındakı münasibətin faciəyə dönüşündən bəhs edir. Clyde zəngin miras sahibi olan bir qızın – Sondra Finchely'nin xoşuna gəldiyini hiss edir. Bu münasibət izdivacla nəticələnsə, Clyde'in həyatı dramatik şəkildə yaxşılığa doğru dəyişə bilərdi. Lakin, Clyde'in bir müddətdir əlaqədə olduğu Roberta hamilə qalıb. Nə etməli? Clyde Roberta'nu gölə gəzməyə aparmaq və orada suda boğmaq fikrinə düşür. Bunu edə bilmir, lakin, ehtiyatsız hərəkət nəticəsində Roberta suda boğulur, Klayd onu xilas etməyə çalışır. Şübhə altına düşən Klayd həbs olunur və ölüm cəzasına məhkum edilir. Roman gerçək baş vermiş hadisədən qaynaqlanıb.

Dreiser'in ölümündən sonra nəşr olunan "Dayaq" ("The Bulwark", 1946) adlı romanı dinə münasibətin ailə həyatında böyük rol oynaya biləcəyini nümayiş etdirir. "Amerika faciəsi" və digər əsərlərində də bu məsələyə toxunmuşdu, lakin "Dayaq" tamamilə bu ideya üzərində qurulmuşdur. Mərkəzdə kvaker ailənin köhnə dini görüşləri və dəyişən dünyada valideynin acizliyi dayanır. "Daxili işığın" dayaq rolu oynaması özünü doğrultmur, valideynlə uşaqlar arasında müxalifət münasibətlərinə çevrilir.

Dreiser ədəbiyyatda böyük roman ustası kimi tanınsa da, həm də çox hekayə, şeir və pyeslər, irihəcmli xatirə və avtobioqrafiya, səfər təəssüratları və publisistika müəllifidir. O, "Sübh. Erkən gəncliyin tərcümeyi-halı" ("Dawn. An Autobiography of Early Youth", 1931; 1998-ci il nəşrində 616 səh.), "Özüm Haqqında Kitab" ("A Book About Myself", 1922; 502 səh.), "Həvəskar İşçi" ("An Amateur Laborer", 1983) adlı əsərlərində həyatının müxtəlif dövrlərini təsvir etmişdir.

* * *

Yazıçının həyatı, meyl və maraqları onun əsərlərində öz əksini tapır. Bu danılmaz həqiqətdir, başqa cür ola bilməz. Yazıçı öz qəhrəmanlarının həyatını qurarkən və ya uydurarkən tək özünün deyil, ailə üzvləri, dost və tanışlarının da insani keyfiyyətlərindən, başlarına gələn xoş və qəribə əhvalatlardan, həmçinin onların yaşadıkları faciələrdən istifadə edir – bu və ya başqa dərəcədə.

Dreiser sonralar əsərləri arasında ən çox "Dahi" dən xoşu gəldiyini, "Dahi"nin qəlbən ona daha yaxın olduğunu demişdi. Bunu "özümü, öz həyatımı, çəkdiyim çətinlikləri, yaşamaq uğrunda apardığım mübarizəmi, öz sevgi macəralarımı ora daxil etmişəm" kimi anlamaq lazımdır. "Dahi" avtobioqrafik xarakter daşıyır; daha dəqiq ifadə ilə "yarıavtobioqrafik və ya romanları arasında ən avtobioqrafik" demək mümkündür. "Dahi"nin baş qəhrəmanı rəssam Eugene Witla'nın gerçək prototipi vardı - "Səkkizlər" qrupuna daxil olan rəssam Everett Shinn. Lakin, əyalətdən böyük şəhərə düşmək, ağır işlərdə çalışmaq, sənətdə (Eugene rəsmdə, Dreiser ədəbiyyatda) uğur əldə etmək üçün mübarizə aparmaq əsasən müəllifin öz həyatından götürülmüşdür. Dreiser qadınları sevir, onlarla, o cümlədən sənətdə olan qadınlarla (Eugene kimi) romantik münasibətlərdə olurdu. Eugene və Stella arasındakı yeniyetmə dövrü sevgisi gənc Dreiserin ilk sevgisi ilə səsleşir. Eugene və Suzanne əhvalatı da Dreiser'in öz başına gələnlərə əsaslanır. Dreiser öz arvadı-məktəb müəlliməsi Sara ilə xoşbəxt ola bilməmiş, ondan ayrılmış, amma formal boşanmamışdı. Sara "Dahi" dəki məktəb müəlliməsi, Eugene'in arvadı Angela'nın prototipidir. "Dahi"nin

birinci variantında Eugene və Suzanne evlənmişdilər. Müəllif sonra bu sonluğu dəyişdi.

“Dahi” Dreiser’in tənqidə ən çox məruz qalan əsəridir-demək mümkündür. Roman barədə “Dreiser vulqar amerikalının, qeyri-normal adamın həyatını təsvir edib, əsər çox uzundur, əsərdə barbar naturalizm hökm sürür” kimi əsassız rəylər yazıldı. Dahi’ni müdafiə edənlər də vardı, ancaq tənqidçilər daha çox idi. Kitabı qadağan etməyə girişdilər. New York’un Qüsurlara (Eyblərə) Qarşı Mübarizə Cəmiyyəti (New York Society for the Suppression of Vice) “Dahi”ni mənəviyyəti korlayan əsər sayıb, qadağan olunmuş kitab elan etdi. Çoxsaylı yazıçı və ziyahlar Dreiser’in müdafiəsinə qalxdılar. İlk dəfə 1915-ci ildə işıq üzü görən bu əsər yenidən ancaq 1923-də nəşr olundu. Qeyd edim ki, orijinalda Dahi sözü dırnaq arasındadır: The “Genius”. Lakin ruscaya və ruscadan Azərbaycan türkcəsinə tərcümədə əsərin adında dırnaq qoyulmamışdı: Геній, Dahi.

Beləliklə, Dreiser “Dahi”ni ən yaxşı əsəri saysa da, bu əsər çox oxunsa da, ədəbiyyat tənqidçiləri “Dahi”ni az tərifləmiş, birinciliyi çox zaman “Amerika faciəsi”nə vermiş, “Kerri bacını” yüksək qiymətləndirmiş, bəzən “Arzu trilogiyası”na diqqət vermişlər. Bir tənqidçi (Larzer Ziff) belə yazmışdı: Dreiser’in romanları arasında “Dahi”ni birinci sayan tək bir ədəbi xadim var – Dreiser’in özü.

* * *

“Dahi”dən niyə çox xoşum gəldi? Məsələyə bir qədər tənqidi yanaşmaq lazımdır. Bəlkə bu tək mənim keçirdiyim hisslərlə bağlı deyil, bunun məndən asılı olmayan bir məntiqi yönü də var? Bəlkə bir yazıçının bir-birinə yaxın dəyəri olan əsərlərinin bir şəxs tərəfindən qiymətləndirilməsində nəsə açıq sezilməmiş, yazılmamış bir cəhət var? Daha bir neçə misal bəlkə bu “sirri” açmağa kömək edə bilər.

Dostoyevski'nin “Cinayət və cəza”, “Karamazov qardaşları” və “İdiot” kimi hər biri böyük sənət nümunəsi olan əsərləri arasında birinci daha çox xoşuma gəldi. Lev Tolstoy'un “Hərb və sülh” və “Anna Karenina” kimi şah əsərlərindən ikinci mənə daha böyük təsir bağışladı. Nə üçün? Bir şeyi qeyd etməliyəm. “Cinayət və cəza” Dostoyevski'dən oxuduğum ilk roman olub, eynilə “Anna Karenina”nı “Hərb və sülh”dən əvvəl oxumuşam. İlk sevgi fenomeni var bəlkə bu məsələdə?! İlk oxunan əsər oxucunun daha uşaq və ya daha gənc yaşına təsadüf edir, bu əsərin bağışladığı təəssürat ürəkdə qalır, unudulmur, ilk sevgi kimi. Lakin, bu yerdə, söhbətin məhz güclü əsərlərdən və onlardan birinə üstünlük verilməsindən getdiyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Güclü əsərlə zəif əsəri müqayisə edərkən “ilk sevgi” yanaşması işləməyəcək. Orta məktəbdə oxuduğum dünya və Azərbaycan ədəbiyyatlarından misal gətirmək istəyirəm.

James Fenimore Cooper (Ceyms Fenimor Kuper, 1789 - 1851) əsasən “Leatherstocking Tales” (“Dəri corab əhvalatları”) adı altında birləşmiş beş kitabı ilə məşhurlaşmışdır. Bu kitablardan 5-ci sinifdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümə olunmuş “Ləpirçi”ni (The Pathfinder), 6-cı sinifdə isə “Sonuncu Mohikan”ı (“The Last of the Mohicans”) oxudum.

Qeyd. Bu əsərlər ruscadan tərcümə olunduğuna görə azərbaycanca “Mohikan” deyil, “Mogikan” yazılmışdı.

Hər iki kitab məni heyran etdi. Sonralar digər üç kitabı rusca tapıb oxudum. İlk iki kitabdakı ləzzəti ala bilmədim. Bir tərəfdən “Sonuncu Mohikan”ın ən gözəl əsərlərdən biri kimi qəbul edildiyini bildim, digər yandan görkəmli rus ədəbiyyatşünası V.Q. Belinski'nin (1811-1848) J. F. Cooper'i, xüsusilə onun “Ləpirçi”sini çox yüksək qiymətləndirdiyini oxuyub sevindim. Beş kitabdən ikisinə olan böyük marağımın səbəbi o iki kitabı öncə oxuduğum deyil, onların digərlərindən daha güclü əsər olduqlarıymış.

Məmməd Səid Ordubadi'nin “Qılınc və qələm” romanını ləzzətlə oxumuşam (orta

məktəbdə). Bir qədər sonra (yənə orta məktəbdə) bu yazıçının "Döyüşən şəhər" və "Gizli Bakı" romanlarını oxudum; bu əsərləri "Qılınc və qələm"lə müqayisədə zəif gördüm (indi "Qılınc və qələm"ə müəyyən tənqidi baxışım olsa da). Burada artıq nəyi əvvəl, nəyi sonra oxumağın mənası yoxdur. Eyni sözü Süleyman Rəhimovun "Mehman" əsəri ilə üç iri həcmli romanı – "Şamo", "Saçlı" və "Ağbulaq dağları"nda haqqında demək mümkündür. Mehman ideyalı və dinamik əsərdir, digər üç roman isə yorucudur. Mən birinci "Şamo"nu oxumuş və yarımçıq buraxmışam.

* * *

Dreiser həyatın çətinliyini öz üzərində hiss etmişdi. O, sosial müdafiənin zəruriliyini irəli sürür, Amerika kapitalizmini tənqid edir, sosial ədalətsizliyə uğramış insanların müdafiəsinə qalxırdı. Bu səbəbdən Dreiser'in kommunistlərə, kommunist ideyalarına rəğbəti vardı. 1927-ci ildə 11 həftə ərzində SSRİ-ni gəzdi, Bakı da da oldu. Bu səfər barədə "Dreiser Rusiyaya baxır" ("Dreiser Looks at Russia", 1928) adlı təəssüratlarını qələmə aldı. Dreiserin kommunist ideologiyasına və Sovet İttifaqına rəğbəti ilə yanaşı, sosializmin bəzi kölgəli cəhətlərini gördüyü və söylədiyi də yaxşı məlumdur. Dreiser öz açıq fərdiyyətçilik fikri ilə bərabərləşdirici sosialist ideyaları arasındakı uyumsuzluğu görür və qeyd edirdi.

Deyilənə görə, Dreiser 1945-ci ildə maddi kömək almaq üçün SSRİ-yə müraciət etmiş, ona əsərlərinin SSRİ-də nəşrlərinə görə əmək haqqı (honorarium) göndərilmişdi. O, 1945-ci ilin avqustunda, ölümündən bir neçə ay əvvəl Kommunist partiyasına üzv oldu. Bu üzvlüyün saxta olduğunu, ərizəni Dreiserin özü yazmadığını iddia edənlər də var.

Dreiser əsərlərində sevgi və şəhvəti həm psixoloji, həm sosial tərəfdən təhlil edir, bioloji tərəfə toxunsa da, dərinə getmir. Dreiser böyük yazıçı olaraq insanın yaşadığı sevgiləri yazır, əxlaq dərsi vermir. Puritan Amerikanın yaratdığı çərçivələrə qarşı gerçəkliyin natural təsvirini qoyan Dreiser Amerika ədəbiyyatında ifadə azadlığına ən böyük töhfə verən qələm sahiblərindən biri, bəlkə də birincisidir.

1930-cu ildə Dreiser ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına namizəd oldu, amma səsvermə Sinclair Lewis'in xeyrinə oldu. Nobel mükafatı təqdim edilmə mühazirəsində S. Lewis öz həmkarını çox yüksək qiymətləndirməyi unutmadı: "Amerika bədii ədəbiyyatında Viktoriya (Victorian) və Howells (Howellsian) qorxaqlığı və ədəb-nəzakətindən düzlük, cəsarət və həyat ehtirasına gedən yolu hər kəsdən daha çox təkbaşına addımlayan, adətən qiymətləndirilməyən, əsasən nifrət edilən Dreiser təmizlədi. Onun pionerliyi olmasaydı, şübhə edirəm ki, hər hansı birimiz - həbsxanaya göndərilmək istəmədikcə - həyatı, gözəlliyi və dəhşəti ifadə etməyə iddia edə bilərdik".

Qeyd. Böyük Britaniya kraliçası Viktoriya'nın 64 illik ömrü (1837-1901) tarixdə Viktoriya dövrü (Victorian era) adı almışdır. Bu dövrdə mənəviyyat, din və davranış mədəniyyəti ictimai həyat və ailə dəyərlərinin əsası sayılırdı, şişirdilmiş, mübaliğəli ləyaqət dəbdə idi. Kraliça Viktoriya ilə eyni ildə doğulmuş amerikalı yazıçı və ədəbiyyatşünas William Dean Howells (1837-1920) sosial ədalətdə dürüstlük və mənəviyyatın rolunu vurğulayır, ədəbiyyatda incə realizmi müdafiə edirdi. O, Lev Tolstoy'un təsiri altında olmuş, xristian sosialist və sosial-etik ideyaların təbliğatçısı idi. Viktoriya dövrü və Howells ədəb-əxlaq ənənələrinə sadıqlığı tələb edirdilər.

19-cu əsr və 20-ci əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyətini, sosial həyat və mənəviyyatını yaxşı təsəvvür etmək üçün Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə və Üzeyir Hacıbəyov kimi yazıçı və publisistlərin yaradıcılığı ilə tarıxlıq zəruridir. Honoré de Balzac'ın əsərləri Fransanın, Turgenev, L. Tolstoy və Dostoyevski'nin əsərləri Rusiyanın uyğun dövrünü anlamaq üçün çox vacibdir. Dreiser'in yaradıcılığına müraciət etmədən o dövr Amerika cəmiyyətini anlamaq və öyrənmək çox çətin olardı.